

ДИАЛОГІЧНІСТЬ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ В КОНТЕКСТІ «ВЕЛИКОГО ЧАСУ КУЛЬТУРИ»

В философском дискурсе М. Бахтина раскрыто диалогическую концепцию, которая приобретает выражения события коммуникативных связей между автором и героем, диалогического взаимодействия субъектов, культур, ценностных миров, чужого и собственного слова.

Показано, что художественный текст трансформирует фундаментальный гносеологический дуализм субъекта – объекта на взаимоотношения «Я – Другой», автор – герой, понятие человека – на образ человека. Создание нового вида словесного творчества с полноценным развертыванием диалога автора и героя, с характерными для него различными мировоззренческими взглядами, установками, многообразием смыслоположений и культурных традиций актуализирует диалогическую рефлексию оформления духа, проявляясь в больших произведениях на уровне «большого времени культуры».

Ключевые слова: диалогичность, монологичность, человек, мораль, нравственность, эстетическое, культура, «большое время культуры».

У філософському дискурсі М. Бахтіна розкрито діалогічну концепцію, що набуває виразу події комунікативних зв'язків між автором і героєм, діалогічної взаємодії суб'єктів, культур, ціннісних світів, чужого і власного слова.

Показано, що художній текст трансформує фундаментальний гносеологічний дуалізм суб'єкта – об'єкта на взаємовідношення «Я – Інший», автор – герой, поняття людини – на образ людини. Створення нового виду словесної творчості з повноправним розгортанням діалогу автора й героя, із притаманними для нього різноманітними світоглядними настановами, багатоманітністю смислопокладань і культурних традицій актуалізує діалогічну рефлексію оформлення духу, проявляючись у великих творах на рівні «великого часу культури».

Ключові слова: діалогічність, монологічність, людина, мораль, естетичне, культура, «великий час культури».

In philosophical discourse of Bakhtin the dialogical concept is considered. It expresses communicational links between the author and the hero, dialogic interaction between subjects, cultures, values, foreign and personal words.

It is shown that art transforms into a fundamental epistemological dualism of subject - object to the relationship «Me – Another», author – hero, concept of human - the character of human.

Creating a new form of verbal creativity with full development of dialogue between the author and the character, with a variety of worldviews, arrangements and the diversity of cultural traditions updates dialogical reflection of spirit, appearing in outstanding works at the "great time for culture".

Keywords: dialogue, mono consistency, man, moral, aesthetic, culture, «great culture».

Постановка проблеми. Комунікативні трансформації філософського дискурсу ХХ ст. окреслилися у зв'язку з переходом філософування від класичної парадигми свідомості до некласичних моделей діалогічно-дискурсивних практик, від

монологічного суб'єкта – до інтерсуб'єктивності. Суттєві зміни глибинних засад академічної філософської думки, пов'язані з орієнтацією на мовно-комунікативні, текстуальні, дискурсивні виміри людського буття, були засвідчені новими понятійними підходами, як-от: «екзистенційна комунікація» К. Ясперса, «діалогічний антропологізм» М. Бубера, «екзистенційний діалог» М. Бахтіна, «комунікативна дія» Ю. Габермаса, «асиметрична етика» Е. Левінаса. Власне, у нових світоглядно-філософських інтенціях, у їхній спрямованості на зустріч з Іншим, чужим, неповторним (особистістю, культурою, ціннісними світами, текстами, образами культури тощо) саме спілкування в розмаїтті його форм постає більш глибинним духовно-моральним і ціннісно-смысловим підґрунтям буття людини у світі.

У час усвідомлення кризових тенденцій культури для осмислення проблем людського співбуття важливими є морально-етичні акценти, що утверджують етику зустрічі з Іншим і відповідальність за нього. Так, здійснюється своєрідна етизація онтології. Зокрема в Е. Левінаса асиметрична етика, де «Я детермінується Іншим, але Інший не детермінується Я», повинна стати першою філософією, адже «відношення до Іншого як до співбесідника, як до суцього – передує будь-якій онтології» [9, с. 85]. А відтак, фундаментальна онтологія М. Гайдеггера, підпорядковуючи ставлення до Іншого ставленню до буття в цілому, набуває тут рис егоїзму й несправедливості. Спробу створення першої філософії крізь призму обґрунтування морально-етичних засад онтології також здійснює й М. Бахтін. На його думку, учення про буття трансформується в питання про можливість долучення до буття-події крізь призму єдиного й відповідального вчинку, зсередини якого окреслюється підхід до єдиного й одиничного буття. Тому саме вчинок у його спонукально-зобов'язальній єдності й відповідальності повинен стати необхідним моментом і сенсом людського існування, адже він зумовлює утвердження відповідальної особистості, яка розуміє свою активність, єдність і незамінність своїх моральнісних дій.

Варто відзначити, що в окреслених парадигмальних змінах гуманітарно-філософського мислення особливого культурно-універсального значення починають набувати проблеми тексту й текстуальності. За таких текстоцентричних тенденцій усі модуси культури виявляють себе як текст, який на рівні міжтекстової взаємодії постає текстом текстів. Розуміння тексту як смислотвірною феномена культури й первинної реальності царини гуманітарного знання визначає горизонти редукції до тексту буття людини, суспільства, мистецтва, які існують у складноорганізованому світі смислів і значень культури (Ю. Лотман) і його діалогічних вимірах (М. Бахтін). Так, на думку Ю. Лотмана й М. Бахтіна, саме художній текст, приєднуючись до широкої мережі міжтекстової взаємодії, є особливим типом комунікативних зв'язків як у самому творі, так і в інтертекстуальності культури. Зокрема Ю. Лотман стверджує наявність розмаїття кодових нашарувань, які, попри природну мову як «первинний код», містять набагато складніші ціннісно-смыслові взаємодії. А тому «будь-який художній текст не є послідовним і однолінійним розгортанням певної однієї структури, а становить переплетеність і взаємне перекодування двох або більше текстових структур» [10, с. 165]. Художній текст у культурному контексті може уподібнюватися культурному макрокосму й набувати рис моделі культури. Така багатошаровість і семантична неоднорідність тексту, уважає філософ, по-новому оприявнюється

шляхом занурення в глибини комунікативного культурного контексту. У ньому міжтекстові зв'язки урізноманітнюють смисловий потенціал художнього тексту, внутрішньо збагачують і змістовно наповнюють його. «Я в усьому, – пише М. Бахтін, – чую голоси й діалогічні стосунки між ними» [3, с. 393], адже «текст живе, стикаючись з іншим текстом (контекстом)... й за цим контактом контакт особистостей, а не речей» [2, с. 384–385]. Таким визначальним текстом, що в комунікативному просторі культури вбирає в себе всі інші тексти, стає саме художній текст, що переосмислюється в світлі естетики словесної творчості.

Мета статті. Здійснити філософський аналіз поглядів М. Бахтіна на тлі універсальності діалогу, що пронизує індивідуальне буття, художню творчість і культуру. Особливий акцент запропонованої статті поставимо на проблемі діалогічних тональностей естетики словесної творчості мислителя.

Виклад основного матеріалу. Саме М. Бахтіну належить ідея створення нової морально-естетичної концепції вчинку як первинного елемента етичного буття особистості та його реалізації у світі естетичного, що активізує Іншого в статусі ціннісного центру. Адже саме діалог постає світоглядною домінантою для буття людини у світі культури й системотворчою категорією для його філософських пошуків. Не випадково філософ стверджує: «Жити – означає брати участь у діалозі – сприймати, розуміти, відповідати, погоджуватися й т. д. У цей процес людина занурена всім своїм життям: очима, губами, руками, душею, духом, усім тілом, вчинками. Вона вкладає всю себе в слово і це слово входить в діалогічну тканину людського життя» [3, с. 337]. Але найбільшою мірою бахтінська інтенція діалогу розгортає свої потенційні можливості у сфері естетики. Тут мислитель уводить ціннісно-етичний центр Іншого, активізуючи міжкультурну, міжсуб'єкту, інтертекстуальну діалогічність, комунікативні дискурси автора-героя, героя-героя, автора-читача, героя-читача, внутрішнього діалогу, діалогу між чужим і власним словом.

Належить підкреслити, що проблема чужої індивідуальності, тематизованої відомим професором Санкт-Петербурзького університету О.І. Введенським, набула широкого концептуального обґрунтування у філософській рефлексії його учнів С. Франка, М. Лосського, І. Лапшина та М. Бахтіна. А звідси й посилений інтерес до феномена вчування, який переосмислюється М. Бахтіним, набуваючи характеристик психологізму й суб'єктивності. Актуальною стає думка про утвердження наявності незбіжних свідомостей з принциповою неможливістю їх злиття. Здійснюється теоретичне обґрунтування концепту «позазнаходження» в сенсі іншості автора стосовно героя й забезпечення ним смислової завершальної надмірності, що поступово трансформується в діалогічно рівноправну взаємодію повноцінних різноманітних особистісних світів, «багатоманітність самостійних і незлитих голосів і свідомостей» [2, с. 7]. Їх М. Бахтін знаходить у новому типі художнього мислення Ф. Достоєвського.

Феномен «позазнаходження» щодо героя-Іншого, забезпечуючи надмір бачення, ініціює формотворчу активність автора в площині окінцівлення іншої свідомості, на яку сходять «естетична благодать» [3]. Тому завершення і є авторським художнім оформленням, яке набирає характеристик «естетичного спасіння», «естетичного

виправдання» в зрізі втілення пам'яті автора у створених образах.

Бахтінські ідеї позазнаходження розглядаються в зрізі ставлення до Іншого як персонажа, героя художнього тексту, що не виходить поза смислові координати авторського бачення. Такий надмір бачення Іншого ззовні в його недосяжності для особистісної інтроспекції викликає неминучість спрямованості «Я-для-себе» на неповторну унікальність іншої свідомості. І саме така привілейованість стороннього погляду у філософському дискурсі М. Бахтіна є підґрунтям художнього творення й естетичного ставлення в цілому, оскільки актуалізує нагальну потребу естетичного завершення іншої свідомості, яка сама себе завершити не може. У філософії М. Бахтіна визначальною є орієнтація естетичного на людину. А питання структурної будови світу «відповідального вчинку» якраз і підводять до аналізу архітектоніки естетичного смислу, де центром і головною цінністю естетичного світобачення постає людина, яка «і мислиться, і бачиться, і любиться» [1, с. 128]. Естетичний потенціал зосереджується в зовнішньому спогляданні, адже тільки навколо іншості суб'єкта стає можливим оприявлення всіх смислових відтінків феномена естетичного. Але якщо концептуалізація особливостей морально-етичних смислів царини відповідального вчинювання затінує образ Іншого центризмом суб'єкта вчинку, то інтеграція в естетичну сферу викристалізовує «змістовий ціннісний центр» художнього бачення Іншого. Отже, М. Бахтін підкреслює особливу роль чужої індивідуальності у створенні зовнішнього любовно-милувального завершення. Ідеться про надмірність бачення, згідно з якою стороннім поглядом мимовільно охоплюється те, що внутрішньо невидиме – зовнішній образ, оточення (вираз обличчя, напруга м'язів, обриси тіла, тобто те, що перебуває поза моєю спиною). Таким чином, естетична подія неможлива без емоційно-вольової реакції іншого-автора, що потребує активного сходження від нього. І це переосмислене М. Бахтіним естетичне ставлення набуває рис міжсуб'єктності у світі співвідношення автора й героя.

Тут саме Інший володіє надзвичайно глибинним морально-естетичним сенсом, позаяк потребує іншої свідомості, конче необхідної для конституювання власного Я та власного світу, збереження власної ідентичності. Так, на думку мислителя, зосередженість естетичного на «Я-для-себе» не тільки непродуктивне, але й нереальне в цілому, адже неможливо любити себе чи милуватися собою. Тому надзвичайно ефективним для експлікації естетичної проблематики є зв'язок естетичного з любов'ю. Незалежно від позитивних чи негативних якостей персонажа саме він в естетичному спогляданні виражає прикутість зацікавленої уваги до героя, виражаючи у всеприйнятті любовного утвердження небайдужість, «художню доброту», охоплення багатоманітності буттєвих відтінків, у зв'язку з чим М. Бахтін цитує російське прислів'я: «Не по хорошу мил, а по милу хорош» [1, с. 128]. Утім, відсутність естетичної любові стає свідченням неприязні, байдужості й ігнорування світу, збідніння феномена естетичного в цілому, адже тільки естетична реакція, зумовлена любов'ю, оформляє, милує, закріплює в образі зовнішній вираз душі й тіла.

Треба сказати, що вагомий вплив на морально-естетичну концепцію російського філософа мали світоглядні інтуїції Маргбурзької школи (єдність культури, естетична любов тощо). Так, ідея естетичної любові була запозичена М. Бахтіним з

філософських інтенцій Г. Когена. Про це, зокрема, говорять В. Біблер [5], Є. Богатирьова [6], Н. Бонецька [7] тощо. У праці «Естетика чистого почуття» Г. Коген розкриває любов як необхідну умову мистецтва й естетичного почуття в цілому, оскільки феномен естетичної любові зосереджує в собі сенс художнього образу, що концентрується в його прагненнях повідомити про себе й передати звістку, звернену до «Ти». Тому у сфері мистецтва здійснюється зустріч двох свідомостей «Я – Ти» (Г. Коген), переосмислених у фокусі взаємин автора – героя (М. Бахтін), одна з яких у філософській рефлексії російського філософа, оформляючи, завершує іншу, покладаючи весь тягар творчої активності на автора. Закінчуючи збирання в єдине смислове ціле всіх пізнавально-етичних визначень і оцінок людини-героя, М. Бахтін робить спробу «зібрати всього героя, який усередині себе неухвально розкиданий» (В. Біблер).

Любовно-милувальне завершальне формотворення порівнюється зі спасінням і спокутуванням героя, що дає підстави для уподібнення авторських волевиявлень зі ставленням Бога до свого творіння. Особливої уваги в художній події серед учасників активності автора й пасивності героя надається саме емоційно-вольовій реакції автора. Загрозу творчій об'єктивації вловлюємо в романі Ф. Достоєвського. Тут герої незалежні від авторського втручання, рівноправності, свободи й діалогічності. У міжсуб'єктних відношеннях автора й героя Ф. Достоєвського відстежуємо відмову від надміру бачення й «позазнаходження». Але, як справедливо відзначає Є. Волкова, «...необхідно... спочатку володіти надмірністю, щоб потім від неї відмовитися» [8, с. 22]. Творчий учинок автора, що реалізується в естетичному просторі культури, у М. Бахтіна розгортається на межі тіла й душі, однак «духу ще немає; для нього все ще має відбутися» [3, с. 190]. Тут актуальним є погляд на душу й тіло як завершене ціле, що передбачає уречевлення героя в сенсі емпіричної обмеженої предметності. Тому ранні естетичні праці мислителя в окресленості чужого Я в межах зосередженості на поверхневих тілесно-душевних рівнях постають підготовчим, перехідним етапом для справжнього діалогу в глибинних підвалинах духовного. Подібно до того як у філософії М. Бубера дух відкриває себе іншому духові тільки в діалозі, так і для творчих інтенцій М. Бахтіна життя духу є діалогом. Однак автентичне розуміння діалогу, на думку російського мислителя, може бути здійснене в поліфонічному романі. Саме поліфонічний роман є типом художнього мислення, зверненого до діалогічного осмислення вічних проблем людського існування, граничних і смисложиттєвих засад буття, останніх питань і останніх життєвих рішень. Це незавершений діалог минулого, теперішнього й майбутнього, вияв самої культури як широкого діалогічного спілкування, яке породжує нові ціннісні смисли. Як відомо, у своїх героях Ф. Достоєвський намагався втілити не психологічні чи соціальні типові образи своєї епохи, а віднайти людину в людині, почути слово про світ як «смилову й оціночну позицію людини стосовно себе й стосовно навколишньої реальності» [2, с. 79]. Широта діалогічного спілкування – у його орієнтації на безкінечність і незавершеність – експлікується в російського мислителя в контексті не тільки художнього тексту, але й світу культури. Власне реалізація діалогу здійснюється в мікросмі тексту в комунікативних зв'язках культури. У М. Бахтіна маємо характерне пограничне витлумачення культури, яка не означає власної території, а

розташована тільки на межі з іншою, з якою вступає в діалог. Таке зіткнення з чужою традицією, смислами, образами сприяє подоланню замкненості й одноосібності та відкриває нові смислові глибини, сприяючи їх переосмисленню, що можливе тільки в разі зустрічі з іншим. А відтак, причетність до культури, проникнення в її надособистісні смисли (матриці) виявляються через відповідальний вчинок і діалог.

Особливого значення в концепції діалогу М. Бахтін надає першообразу культури, який уособлює спроби вирішення смислбуттєвих питань у координатах відповідної історико-культурної ситуації. У цьому контексті надзвичайно плідними є роздуми І. Лапшина про особливість естетичного мислення як емоційного мислення образами й формотворення типового родового образу. Автор бере до уваги, що в акті творення художнього образу важливе місце належить акту вчування. Така філософська рефлексія «типового родового образу», куди І. Лапшин зараховує Прометея, Гамлета, Чичикова, Еженію Гранде, значно поглиблюється в пошуках М. Бахтіна, котрий ставить акцент на «позазнаходження». Текст у М. Бахтіна пов'язаний з безкінечним контекстом культури, він вступає в діалог з іншими текстами, культурами, традиціями, століттями, народами. Формується «текст текстів» як монада комунікативного міжкультурного зв'язку з питань граничних проблем буття. Таке розуміння світу культури у «великому часі», що потребує персоніфікації, виокремлення суб'єкта діалогу з його спробами висловити дух тієї чи іншої епохи в полі смисложиттєвих проблем, залучає у свій обіг ті вічні питання, які ставляться в діалогах різних культур Прометеєм, Едіпом, Великим Інквізитором, Гамлетом, Дон Кіхотом, Фаустом, окреслюючи їхню незавершеність і відкритість. Не випадково саме вони стали першообразами культури, що на межі культур ведуть діалог з граничних проблем буття й знову актуалізуються в нових діалогах, зокрема, створених героями Ф. Достоєвського: Р. Раскольниковим, І. Карамазовим, С. Мармеладовою, О. Карамазовим, князем Мишкіним тощо. «Взаєморозуміння століть і тисячоліть, народів націй і культур забезпечує складну єдність усього людства, усіх людських культур, постаючи складною єдністю людської літератури. Усі ці параметри задані тільки на рівні «великого часу». Кожний образ потрібно розуміти й оцінювати на рівні великого часу», – стверджує М. Бахтін [4, с. 390]. Концепція «великого часу культури» утверджує діалогічну взаємодію на межі культур, зумовлюючи єдність минулого, теперішнього й майбутнього. А персоніфіковані комунікативні суб'єкти як першообрази відповідної соціокультурної ситуації ведуть незавершений діалог і суперечки з граничних проблем буття, які ніколи не завершаться.

Висновки. Відтак, теоретико-методологічні пошуки філософії М. Бахтіна закладають підґрунтя для неklasичного розуміння етично-естетичної проблематики в контексті феноменологічної традиції. Монологічні тенденції, що оприявнюються на поверхневих тілесно-душевних рівнях формотворення художнього персонажа, набувають статусу підготовчого етапу для діалогічного дискурсу феномена духовного, позаяк розкриття чужої індивідуальності обумовлене справжнім глибинним спілкуванням (діалогом). Підвалини справжнього діалогу розгортаються в новому виді словесної творчості – поліфонічному романі як художньої моделі світу з властивою для нього повноправністю розмаїтості ціннісних світів, смислопокладань, культур.

Діалог, пронизуючи міжсуб'єктну взаємодію, текст, культуру й життя в цілому, набуває універсальних характеристик. Він забезпечує єдність людини й культури та найбільшою мірою проявляється у великих творах на рівні «великого часу культури», у горизонті якого долається вузький простір сучасності й здійснюється поєднання минулого, теперішнього й майбутнього. Такі твори визрівають століттями, а тому, акумулюючи в художньому слові втілену великими письменникам правду життя про «граничні засади буття», спроможні адекватно відтворити життєво світові проблеми й продовжити своє існування в переплетенні внутрішніх і зовнішніх діалогів.

Література:

1. *Бахтин М. М.* К философии поступка / М. М. Бахтин // Философия и социология науки и техники : ежегодник / АН СССР, Науч. совет по филос. и социол. пробл. науки и техники. – М., 1986. – С. 80–160.
2. *Бахтин М. М.* Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1972. – 470 с.
3. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
4. *Бергсон А.* Творческая эволюция / А. Бергсон ; [пер. с фр. В. А. Флеровой]. – М. : Канон-пресс : Кучково поле, 1998. – 384 с.
5. Библер В. С. Михаил Михайлович Бахтин, или Поэтика культуры / В. С. Библер. – М. : Прогресс : Гнозис, 1991. – 170 с.
6. *Богатырева Е. А.* М.М. Бахтин: этическая онтология и философия языка / Е. А. Богатырева // Вопросы философии. – 1993. – № 1. – С. 51–58.
7. *Боневская Н. К.* М.М. Бахтин и традиция русской философии / Н. К. Боневская // Вопросы философии. – 1993. – № 1. – С. 83–93.
8. *Волкова Е. В.* Эстетика М.М. Бахтина / Е. В. Волокова. – М. : Знание, 1990. – 62, [2] с. – (12/1990).
9. *Левинас Э.* Избранное: Тотальность и бесконечное / Эмманюэль Левинас ; [пер. : И. С. Вдовина, Б. В. Дубин]. – М. : Культур. Инициатива ; Санкт-Петербург : Унив. кн., 2004. – 416 с.
10. *Лотман Ю. М.* Семиосфера / Ю. М. Лотман. – Санкт-Петербург : Искусство, 2000. – 704 с.

Надійшла до редакції 24.01.2017. Розглянута на редколегії 20.03.2017.

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Харківського національного університету будівництва та архітектури Проценко О.П.

Кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри документознавства Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ» Медведь О.В.